

معرفی و تحلیل کتاب‌شناسی وقف

• امیر شریفی

محقق و کارشناس علوم اسلامی

■ وقف در آینه آثار: کارنامه منابع
پیرامون وقف، مؤسسه پارسا؛
بنیاد توسعه فرهنگ وقف،
قم: مؤسسه اطلاع‌رسانی
اسلامی مرجع، ۱۳۸۷، ۵۰۰ ص،
شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۸۷۰۴-۲۹۷

درباره تشویق به وقف، روایات متعددی از قول رسول خدا(ص) نقل شده است و آن حضرت از نظر عملی نیز در این باره پیش قدم بوده است. در مصادر تاریخی زمین‌ها و باغ‌های متعددی به نام صدقات رسول خدا ذکر شده است. برای نمونه یاقوت حموی از نخلستانی در قبا نام می‌برد به نام به‌بیره که از زمین‌های یهودیان بنی‌نضیر محسوب می‌شده و از صدقات پیامبر اسلام بوده که وقف فقیران و بینوایان شده است. همچنین در صحیح بخاری آمده است: نوشته یا نوشته‌هایی در دست علی(ع) بوده که وقف‌های پیامبر(ص) در آن نوشته شده بود، یا آن نوشته‌ها وقفنامه یا موقوفه‌های رسول خدا(ص) بوده است

وقف سنت حسنه‌ای است که از دیرباز به اشکال گوناگون در تاریخ بشر وجود داشته و اسلام آن را با تأکیدات خود در مسیری روشن، منطقی، هدفدار، مترقی و دقیق نهاده است. اگرچه در کتاب الهی مسلمانان، قرآن، آیه‌ای که بر وقف و احکام آن صراحت داشته باشد، وجود ندارد، اما اندیشمندان مسلمان از کلیت برخی مفاهیم اخلاقی که در این کتاب آسمانی ذکر شده است، چنین دریافت‌اند که وقف مورد تأیید قرآن کریم است و می‌توان آن را یکی از مختصات نظام حقوقی و اقتصادی اسلام برشمرد. حتی سنت رسول خدا(ص) که یکی از منابع مهم در احکام دینی و معارف اسلامی به‌شمار می‌رود، نیز گواهی معتبر بر آن است.

**در این کتاب‌شناسی،
نسخه‌های خطی معرفی
نشده‌اند. همچنین هر کتاب
فقط یک بار معرفی شده و
تعدد مشخصات آن مانند نوبت
چاپ و سال نشر باعث معرفی
مجدد آن نشده است**

امامان شیعه که پس از رسول گرامی اسلام(ص) پرچمدار این شیوهٔ حسنه‌اند، در این عرصه خوش درخشیده‌اند که پیشاپیش آن امام علی(ع) قرارداد. دربارهٔ صدقات و موقوفات علی(ع) تاریخ‌نگاران مطالب زیادی را یادآور شده‌اند که انسان را به شگفتی وامی‌دارد. در اسد الغابه و ذخائر العقبی آمده است که علی(ع) چشمه‌هایی را در ینبع، سویقه و مدینه ایجاد کرد و زمین‌های موات فراوانی را احیا کرد، سپس آنها را از ملک خود خارج ساخته و صدقه برای مسلمانان قرارداد، به‌گونه‌ای که هنگام مرگ چیزی برای خویش باقی نگذاشته بود.

سایر ائمهٔ معصومین(ع) نیز به‌اندازهٔ توانایی مالی که داشتند و مصلحتی که تشخیص می‌دادند، اموال خود را وقف می‌کردند. طبق نقل مشهور باغ‌هایی که هم اکنون در محلهٔ شیعه‌نشین نخاولهٔ مدینه به نام باغ صبا و باغ مرجان وجود دارد، از موقوفات امام حسن مجتبی(ع) یا بنا بر نقلی از موقوفات امام سجاد(ع) است. شیخ بهایی از جدش روایت می‌کند که امام حسین(ع) نیز زمین‌ها و چیزهای دیگری را که ارث برده بود، وقف کرد و حتی اطراف قبر مطهر خویش را از اهل نینوا و غاضریه به شصت‌هزار درهم خرید و وقف آنان کرد، بدین شرط که زائرانش را به سوی قبرش راهنمایی کنند و از آنان به مدت سه روز پذیرایی کنند. امام صادق(ع) نیز موقوفاتی داشته است. شیخ صدوق در جلد دوم کتاب من لایحضره الفقیه، روایتی نقل می‌کند که آن حضرت وصیت کرده تا مجلس عزاداری برپا کنند و اموالی را نیز بدین جهت وقف کرد و همچنین در روایت دیگری نقل شده که آن حضرت موقوفه‌هایی داشته است. گرچه جزئیات آن را یادآور نشده‌اند. از امام موسی بن جعفر(ع) نیز وقفنامه‌ای نقل شده است که در آن چنین

نوشته‌اند: این است آنچه را که موسی بن جعفر وقف کرد. همهٔ زمین خود را که در فلان مکان قرارداد و حدود (چهارگانه) زمین از شرق، غرب و شمال چنین است (حدود آن را بیان کرده است). به‌طور کلی درختان خرما، زمین، قنات، آب، آسیاب، حریم، حقوق، حق آب زمین، پستی، بلندی، عرض، طول، میدان جلوی باغ، نهرهای کوچک و بزرگ، مرغزارهای آباد (عامر) و خراب همه را وقف کرده است. دیگر امامان شیعه نیز اموال و باغ‌هایی را در راه خدا و برای برطرف ساختن نیاز بینوایان و نیازمندان و خویشاوندان خود وقف کردند.

در فقه امامیه همهٔ فقها وقف را مشروع و حتی ممدوح دانسته‌اند. اکثر قریب به اتفاق فقهای سایر مذاهب اسلامی نیز موافق قول شیعه‌اند. تنها از ابوحنیفه و زفر بن هذین بن قیس عنبری بصری و ابوهرزبل، از بزرگان اصحاب ابوحنیفه، مخالفتی نقل شده و در یکی از اقوال نیز جواز وقف به اسلحه و چارپا اختصاص یافته است. گویا ابوحنیفه نهاد وقف را مستقل از نهاد وصیت نمی‌دانسته یا عقیده داشته که صیغهٔ وقف قادر به ازالهٔ مالکیت مالک نیست.

به‌نظر می‌رسد اعمال و عقودی شبیه وقف در تمام اجتماعات بشری وجود داشته است. وجود معابد در اجتماعات مختلف و تخصیص اموال و املاک به

معابد، حکایت از نوعی وقف می‌کند. مؤسسه‌های خیریه فراوانی در سراسر جهان به‌وجود آمده و املاک و اموالی به آنها تخصیص یافته و فروش و انتقال آن املاک و اشیا نیز منع شده است.

موضوع وقف از موضوعات مهم مباحث اجتماعی اسلام است که به‌رغم ظرفیت وسیع آن در طرح اهداف تربیتی، فرهنگی و اقتصادی اسلام، متأسفانه کمتر مورد توجه اهل فرهنگ و دانش قرار گرفته است. بخش عمده‌ای از کاخ رفیع تمدن اسلامی بر پایه‌های موقوفات استوار است. نیات واقفان خیراندیش هدایتگر جامعه به سوی خیر و صلاح و عامل رشد فکری و معنویت بوده است. واقفانی که از دانش اقتصاد و بهره‌وری بهره‌مندند. تیمچه‌ها، بازارها و مراکز تجاری و تولیدی را پایه‌گذاری و با این اقدام زمینه‌های رونق اقتصادی و خودکفایی مسلمانان را فراهم کردند. روحیه نوع‌دوستی و دست‌گیری از ضعیف و محرومان موجب تأسیس مراکز درمانی، بهداشتی و دارالایتام‌ها شد. برخی از واقفان نیز مدارس، کتابخانه‌ها و دارالحکمه‌ها را پدید آوردند. بنابراین اگر اندیشه وقف را منشأ تحولات مادی و معنوی جهان اسلام بدانیم، سخنی به‌گزارف نگفته‌ایم. در کشورهای غربی، وقف به‌معنایی که در قوانین ما وجود دارد، به‌چشم نمی‌خورد، ولی فکر ایجاد سازمانی که دارای آن به هدف‌های خیر و عام‌المنفعه اختصاص یابد، از دیرباز وجود داشته و هم‌اکنون نیز بنیادهای خیریه در غالب کشورهای، سهم بزرگی در امور اجتماعی و سیاسی و اقتصادی برعهده دارند، مانند بنیاد نوبل در سوئد و فورد و راکفلر در امریکا.

وقف به‌لحاظ مصالح عمومی گوناگون که از دیرباز تاکنون بر آن مترتب بوده و شاید رایج‌ترین آن: تعلیم و تعلم رایگان، (احداث مدارس و تهیه امکانات تحصیل برای جویندگان علم و دانش)، (زاویه‌ها) مراکزی بوده‌اند که برای تحصیل علم، عبادت و خدمت رایگان به‌وجود آمده و مانند سفره‌ای رنگین در اختیار عموم بوده‌اند، تهیه آب و آبیاری اراضی کشاورزی و مانند آن، تأسیس کاروانسراها در مسیر کاروان‌ها و قافله‌ها. مواردی از قبیل معالجه و درمان بیماران، کمک به زوار و مسافران، همدردی با فقرا و مستمندان. و... بوده است؛ منشأ بسیاری از تحقیقات و تألیفات ارزشمندی شده که شمار آن به تحقیق از هزاران مورد فراتر است. آثار مزبور با پژوهش در حوزه‌هایی چون شناخت وقف، تاریخ وقف، اقتصاد وقف، فرهنگ وقف، مدیریت وقف، واقفان، وقف در فقه و حقوق و ده‌ها حوزه پژوهشی دیگر موجب گسترش کمی و کیفی تحقیقات مربوط به وقف شده است، به‌گونه‌ای که تدوین کتاب‌شناسی‌ها و مآخذشناسی‌ها در زمینه وقف ضرورتی اجتناب‌ناپذیر

برای تأمین نیاز محققان، دانش‌پژوهان و مراکز علمی شده است.

پایگاه اطلاع‌رسانی سراسری اسلامی (پارسا) که از مؤسسات اطلاع‌رسانی منابع اسلامی است با همراهی و مشارکت بنیاد پژوهش و توسعه فرهنگ وقف در پاسخ به نیاز مزبور به‌تازگی کتاب‌شناسی و منبع‌شناسی وقف را در کتابی با عنوان وقف در آینه آثار تدوین کرده و انتشارات مؤسسه اطلاع‌رسانی مرجع نیز آن را منتشر کرده است. به‌اذعان تهیه‌کنندگان کتاب‌شناسی مزبور، در آغاز این پروژه با هدف شناسایی و معرفی کامل منابع مکتوب وقف شروع شد و تلاش‌های خوبی هم در این زمینه صورت گرفت و تصمیم بر آن بوده که منابع خارجی این موضوع نیز به‌طور کامل تهیه و فهرست‌نگاری و چکیده‌نویسی شود؛ ولی به دلایلی بخش خارجی این تحقیق کامل نشد و در حد امکان منابعی که قابل دسترسی بود، مورد مطالعه قرار گرفت. این کار در صورت تکمیل می‌تواند با حجمی چند برابر منابع فعلی از کتاب‌ها و مقالات غیرفارسی کامل شود و باز نمودی از تحقیق و پژوهش کشورهای دیگر به‌ویژه کشورهای کویت، عربستان، مصر و مغرب که کارهای فراوانی در این زمینه انجام داده‌اند، باشد. به هر حال کتاب‌شناسی جامع وقف و ارائه فهرستی از کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها و مقاله‌هایی که در زمینه وقف نگاشته شده، یکی از اهداف این مجموعه بوده که البته و به‌اذعان دست‌اندرکاران آن، اثر ارائه‌شده مرحله اول از طرح بزرگ منبع‌شناسی جامع وقف در حوزه داخلی و خارجی است که در آن سعی شده آثار مکتوب قابل دسترس در عرصه وقف را یکجا معرفی کرده و علاقه‌مندان را با منابع آن آشنا کند. در مرحله دوم طرح نیز با کنکاش جامع در منابع خارجی به‌ویژه منابع جهان اسلام و همچنین تکمیل آثار داخلی، منبع‌شناسی جامع وقف ارائه خواهد شد.

معرفی کتاب‌شناسی وقف

در این مجموعه آثار منتشرشده مربوط به وقف از منابع شیعه و اهل سنت در کشورهای مختلف شامل ۱۸۲۵ منبع، شناسایی و ذیل موضوعات زیر معرفی شده است: تاریخ وقف، وقفنامه‌ها، نسخه‌های خطی مربوط به وقف، اهل بیت و وقف، مراکز، وقف در جوامع اسلامی، وقف در قرآن و احادیث، معرفی مساجد، حسینیه‌ها، مقابر امامزادگان و شخصیت‌های مذهبی، تکایا، مدارس و محل‌های وقتی، قوانین و مقررات وقف در ایران و کشورهای اسلامی، احکام فقهی وقف، رابطه وقف با فرهنگ و هنر اسلامی به‌ویژه معماری، وقف از دیدگاه اهل سنت، دیدگاه‌های شخصیت‌ها درباره وقف، معرفی مراکز و سایت‌های مرتبط با اوقاف و ترویج فرهنگ وقف، گزارش کنگره‌ها و همایش‌ها و کتاب‌شناسی‌ها.

وقف سنت حسنه‌ای است که از دیرباز به اشکال گوناگون در تاریخ بشر وجود داشته و اسلام آن را با تأکیدات خود در مسیری روشن، منطقی، هدفدار، مترقی و دقیق نهاد است

تقسیم‌بندی بدنه کتاب به صورت موضوعی است و چینش آن ابتدا براساس موضوع و پس از آن نام «پدیدآورنده» و سپس «عنوان» به ترتیب الفبایی شکل گرفته است. هر واحد اطلاعاتی، با یک شماره پیاپی مشخص می‌شود و شامل دو قسمت اصلی مآخذشناسی و چکیده است. اطلاعات مآخذشناسی هر منبع، شامل شش قسمت پدیدآورنده، عنوان، مشخصات، ارتباطات محتوایی، کدها و ملاحظات است. برای دقیق‌تر کردن نقش پدیدآورندگان و عرضه اطلاعات بیشتر به خوانندگان، با دید جزئی‌تری به پدیدآورندگان نگریسته شده است. نقش‌های مختلفی که ذیل عنوان پدیدآورندگان مورد توجه قرار گرفته است، عبارتند از: نویسنده، مترجم، ناقد و توصیف‌کننده، مناظره‌کننده، مصاحبه‌شونده، محشی و شارح، کوشنده (به کوشش)، مصحح و محقق، خلاصه‌کننده، تهیه و تنظیم‌کننده، استاد راهنما، استاد مشاور و

از میان این تعداد، چهار نقش اصلی شامل نویسنده، ناقد و توصیف‌کننده، مصاحبه‌شونده و به کوشش (در موارد

**موضوع وقف از موضوعات مهم
مباحث اجتماعی اسلام است
که به رغم ظرفیت وسیع آن در
طرح اهداف تربیتی، فرهنگی و
اقتصادی اسلام، متأسفانه کمتر
مورد توجه اهل فرهنگ و دانش
قرار گرفته است**

صفحه عنوان، اختلاف داشته باشد، صفحه عنوان ملاک قرار گرفته و تفاوت آن با روی جلد، در ملاحظات ذکر شده است. عنوان منابع انگلیسی، فرانسوی، آلمانی و... به فارسی ترجمه و در عنوان اصلی ذکر شده و عنوان لاتین آنها جداگانه آمده است. درباره کتاب‌های فارسی که عنوان لاتین داشته‌اند، عناوین لاتین آنها نیز عیناً از خود منبع اخذ و ثبت شده است.

پس از عنوان، مشخصات کتاب‌شناختی یک اثر ذکر شده که شامل تعداد و شماره جلد، محل نشر، ناشر، تعداد صفحه، زبان، شمارگان، نوبت چاپ، قطع، نوع جلد و بهای آن است. آنگاه نوبت به فهرس، منابع، کتابنامه، عکس، نمودار و... می‌رسد. پس از اتمام این مشخصات، چنانچه منبعی دارای مقدمه یا ضمیمه باشد ذکر شده است.

در مجموعه‌ها، عناوین مقالات مجموعه به همراه نام نویسندگان آنها، پس از مشخصات کتاب‌شناختی آن مجموعه ذکر شده است. در مقالات نشریات پس از عنوان مقاله، نام مجله و سپس شماره پیاپی آن آمده است. مشخصات کامل مجله و زمان دقیق چاپ مقاله را در یکی از فهرست‌های پایانی می‌توان ملاحظه کرد. در پایان نامه‌ها نام دانشگاه و دانشکده پس از عنوان و کمک پدیدآورندگان آمده است. در مقالات مجموعه عنوان مجموعه‌ای که مقاله معرفی شده در آن به چاپ رسیده، پس از عنوان مقاله آمده است (البته در مواردی که اصل مجموعه مربوط به وقف بوده و به صورت مدخل جداگانه ذکر شده، شماره آن مدخل پس از عنوان مجموعه آمده است و چنانچه مجموعه مربوط به وقف نبوده، مشخصات آن در ملاحظات ذکر شده است)

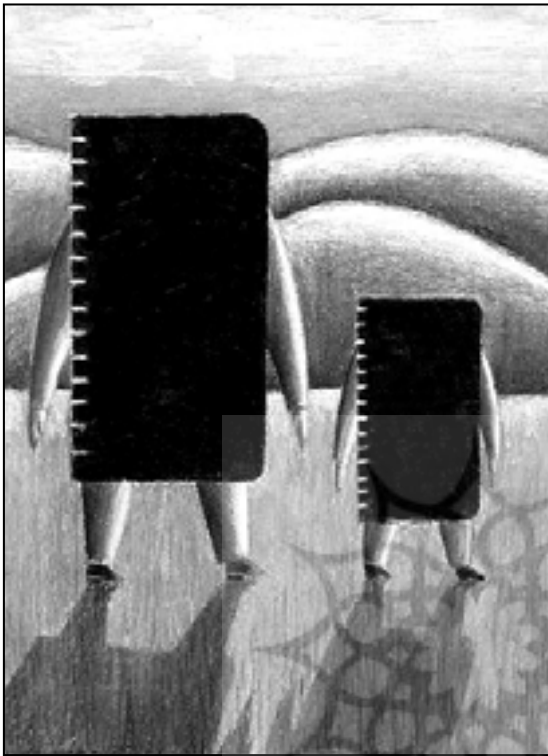
محل نگهداری، نشانه محلی است که منابع در آنجا فیش‌برداری شده‌اند. ذکر نام محل نگهداری، برای دستیابی محققان به منابع کمیاب بسیار مفید است، اگرچه بسیاری از منابع در کتابخانه‌های عمومی یافت می‌شود و انحصار به کتابخانه‌ای که نامش ذکر شده ندارد.

از ویژگی‌های خوب آثار مؤسسه پارسا ذکر ارتباطات محتوایی منابع است. در این قسمت عنوان اصلی متن مبدأ در ترجمه، نقد و توصیف، شرح و تصحیح و... ذکر می‌شود. برای این منظور از عبارت عنوان متن شرح‌شده، یا نقدشده و... استفاده شده است. همچنین مدخل‌های وابسته به هریک از منابع (در صورت آمدن در این کتاب) با عنوان «آثار پیرامون این اثر» مشخص شده‌اند.

پس از اطلاعات کتاب‌شناختی، در صورتی که کتابی دارای شابک باشد، ذکر شده است. کد پارسا که برای هر مدخل در پایان مآخذشناسی ذکر شده، شماره‌ای است که از طریق آن می‌توان به اطلاعات اثر موردنظر بر روی

خاص) در سرشناسه و قبل از عنوان اثر ذکر شده‌اند و از بقیه پدیدآورندگان که در حقیقت کمک پدیدآورنده به حساب می‌آیند، پس از عنوان یاد شده است. همچنین اگر هریک از پدیدآورندگان دارای همکار باشند، نام او بعد از عنوان می‌آید. نام‌ها براساس بانک مستند مشاهیر مؤسسه پارسا مستندسازی شده‌اند. پس از سرشناسه، عنوان قرار می‌گیرد و چنانچه اثری عنوان فرعی هم داشته باشد، پس از عنوان اصلی و با علامت (:) آمده است.

در صورتی که عنوان روی جلد با عنوان مندرج در

شبکه اینترنت این مؤسسه دسترسی پیدا کرد. در ابتدای کد پارسا B نماد کتاب، S نماد مجموعه مقالات، G نماد مقاله مجموعه، A نماد مقاله نشریه و P نماد پایان‌نامه است. در انتهای این قسمت هر نکته خاصی که ذکر آن درباره یک اثر در خارج چارچوب مآخذشناسی لازم بوده در ملاحظات و با علامت «» آمده است

در زمینه چکیده نیز، آنچنان که در مقدمه کتاب اشاره شده، متونی که ویژگی پژوهشی و علمی بالاتری داشته‌اند، چکیده شده‌اند. به طوری که در مجموع برای حدود ۴۵ درصد منابع، چکیده تهیه شده است. چکیده‌های این کتاب‌شناسی عمدتاً توصیفی و گاه توصیفی-تشریحی است و تعداد کلمات آن محدود بوده و معمولاً از ۲۰۰ کلمه تجاوز نمی‌کند. در نگارش چکیده‌ها نیز از هر نوع نقد و نظر و داوری درباره متن چکیده‌شده (جز در موارد بسیار اندک)، خودداری، و داوری در این زمینه به خواننده واگذار شده است. این روش به پژوهشگران امکان می‌دهد تا در انتخاب منبع موردنظر آزادانه عمل کنند.

برخی از موضوعات مهمی که به صورت جانبی در متن اثر، مورد بحث قرار گرفته‌اند، از طریق کلیدواژه به پژوهشگر معرفی شده‌اند. تعیین کلیدواژه‌ها به پژوهشگران امکان می‌دهد تا مطالب مورد نیاز خود را حتی در میان آثار و منابعی که هیچ گونه گمانی نسبت به آنها نمی‌رود، پیدا کنند.

الگوی چکیده‌های کتاب به گونه‌ای است که چکیده با جمله‌ای آغاز می‌شود که آیین تمام‌نمای کتاب باشد. در ادامه یعنی در بدنه اصلی چکیده، مواردی همچون انگیزه تألیف، مذهب و روش نویسنده، اهم مطالب و نتایج کتاب و گاه برخی اطلاعات جانبی ارائه می‌گردد. در پایان نیز، در برخی موارد، به سرفصل‌ها و عناوین کتاب اشاره شده است.

در مقالات دائرةالمعارف قواعد چکیده‌نویسی رعایت نشده و به جای چکیده توصیفی بیشتر به توضیح مدخل پرداخته شده که آن هم در بخش ملاحظات آمده است. شاید علت این مسئله به لحاظ تفاوت شکلی و ماهوی است که مقالات دائرةالمعارف با بقیه منابع دارند.

چند نکته

۱. کتاب حاضر به معرفی منابع گوناگونی همچون کتاب، مقالات نشریه، مقالات مجموعه، مقالات دائرةالمعارف و پایان‌نامه می‌پردازد. این تنوع منابع باعث شده است که برخی از عناوین به صورت تکراری معرفی شوند، زیرا در مجموعه‌های مختلف به چاپ رسیده‌اند.

۲. تهیه این کتاب‌شناسی کوشش درخور و ارزنده‌ای است برای معرفی منابع داخلی و بخشی

از منابع خارجی که از کتابخانه‌ها و مراکز پژوهشی مختلف فهرست‌برداری و معرفی شده است. بدون شک جامعیت و روزآمدی اصلی مهم هم در کتاب‌شناسی و هم اطلاع‌رسانی است که در صورت تکمیل این پروژه می‌توان از آن بهره‌برداری مناسب کرد.

۳. در این کتاب‌شناسی، نسخه‌های خطی معرفی نشده‌اند. همچنین هر کتاب فقط یک بار معرفی شده و تعدد مشخصات آن مانند نوبت چاپ و سال نشر باعث معرفی مجدد آن نبوده است؛ مگر آنکه ویژگی خاصی در معرفی دوباره منبع وجود داشته باشد، مثلاً یک کتاب و ترجمه‌اش جداگانه معرفی شوند، یا کتابی در دو چاپ مختلف دارای محقق یا شارح متفاوت باشد یا توسط ناشران مختلف به چاپ رسیده باشد.

می‌توان با ارائه اطلاعات نسخه‌های خطی وقف نیز، به تأسیس بانک جامع اطلاعات این حوزه مهم پژوهشی سروسامان خوبی داد و آن را مقدمه بانک دیجیتال وقف‌پژوهی قلمداد کرد.

مآخذ

۱. خراغلی، محمد بن حسن، مؤسسه النشر الاسلامی، وسایل الشیعه و مسترکها، ج ۱۳، ص ۳۱۱
۲. طوسی، محمد بن حسن، تهذیب الاحکام، نور و حی، ج ۲، ص ۳۷۵

تقسیم‌بندی بدنه کتاب
به صورت موضوعی است
و چینش آن ابتدا بر اساس
موضوع و پس از آن نام
«پدیدآورنده» و سپس
«عنوان» به ترتیب الفبایی
شکل گرفته است